

Жанчарбекова С.Ж.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун
ЭББПИИнин улук окутуучусу

КЫРГЫЗ ЭПОСУНДАГЫ КААРМАНДАРДЫН ПОРТРЕТИН КӨРДҮНҮЗ БЕЛЕ?

ПОРТРЕТЫ ГЕРОЕВ В ЭПОСЕ «МАНАС»

***Аннотациясы:** Макалада адамдын же адабий каармандын сырткы келбетин соматикалык маанидеги сөздөр менен сүрөттөөнүн мисалдары келтирилген, жаратылыш берген дене түзүлүшүн так, даана, жеткиликтүү берүүнү лингвистикалык бирдиктер менен жеткирүүнүн айрым мүмкүнчүлүктөрү колдонулган. Адамдын сырткы бейнесин көз алдыга тартуунун мисалдары эпостук чыгармалардан алынган.*

***Негизги сөздөр:** Ай чырайлуу, кең далы, короз моюн, кулагы, тоок көз, өрдөк моюн, ж.б.*

***Аннотация:** В статье рассматриваются примеры описания внешности человека, литературных персонажей с помощью соматических слов. Описание внешности человека взято из эпических произведений.*

***Ключевые слова:** Прекрасная, луноликая, широкоплечий, лебединая шея, изящная шея и т.д.*

***Abstract:** In this article, examples to picture person's appearance was taken from epic composition*

***Keywords:** Beautiful as moon, rooster's neck, hen's eyes, big shoulder, ear, duck's neck, big chest*

Кыргыз элинин байырган келаткан баа жеткис көркөм-маданий мурастарынын бири-фольклор болуп саналат. Оозеки сөз өнөрү кыргыз элинде эң мыкты өнүккөн, жанрлык түрлөргө бай. Кыргыз фольклорун жыйноо, классификациалоо, талдоо иштеринде К.Мифтаков, М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саман-чин, З.Бектенов, Т.Байжиев, А.Тайгүрөнов, С. Мусаев, Ж.Таштемиров, С.Закиров, М.Мамыров, кийинчирээк Т.Танаев, балдар фольклору боюнча М.Түлөгабылова, М.Сулайманов, Г.Орозова, А.Сагтарова сыяктуу окумуштуулар эмгектенишкен. Майда суулар кошулуп, дарыяга айланган сымал, кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүндөгү түркүн жанрлардын дээрлик көпчүлүгүн өз тулку боюна сиңирген «Манас» чалкыган океанга айланды. Ошондон улам, дүйнөдө теңдеши жок маданий мурас катары адилеттүү баасын алып келет. Эл турмушу жашоо тиричилиги, үрпадаты, мифтик жана фантастикалык түшүнүктөрү, коомдук-экономикалык, илимий-философиялык көз караштары, маданияты, жүрүм-туруму, ички-дүйнөсү, кулк-мүнөзү түбөлүктүү, кылымдан-кылымга сакталып келген элдин мүлкү, стилдик поэ-

тикалык образ аркылуу берилип келет. «Манас» эпосундагы адамдын дене бөлүктөрүн атаган сөздөр өтө арбын. Бул типтеги сөздөр лексикалык семантиканын орчундуу бөлүгүн түзөрү айдан ачык. Анткени сөздүн лексикалык мааниси тилдин ээси болгон элдин тарыхый тажрыйбасын, дүйнө кабылдоосун, улуттук маданиятын, каада-салттарын, жүрүм турум эрежелерин, ой жүгүртүү нормаларын чагылдырабышык. Бул макаланын максаты «Манас» эпосунда колдонулган адамдын дене бөлүктөрү катышкан сөздөрдүн, сөз айкаштарынын айрымдарына сыпаттама берүү. Булардын айрымдары төмөнкүлөр: акак тиштүү, кыйгач каш, жазык маңдай, түймө баш, короз моюн, жайык төш, кобул мурун, жүзү нурлуу, инжи тиш, терек бойлуу, билеги жоон, чоң казандай башы, чолойгон колу, олойгон көзү, молойгон кулагы, чийдей кашы, ботодой көзү, томуктай башы, ж.б. Адамдын келбет-көрүнүшүн таамай, таасын жана элестүү берүүдө салыштыруу ыкмасы, эпитеттер кеңири колдонулганы даана байкалат. Каныкей, Айчүрөк, Акылай сыяктуу аялзатынын сулуулугун, акылмандыгын, сарамжалдыгын, Кыз Сайкал сыяктуу баатыр

кыздарын, Бакай, Кошой сыяктуу кеңешчи, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу баатыр чоролордун, Нескара, Жолой, Коңурбай сыяктуу алп жоолордун сырткы келбети, ар бир мүчөсү таамай айтылып, ар кимисинине өзүнө жараша мүнөздөмө берилип, көз алдыга тартылат. Кыргыз тилиндеги адамдын келбетин билдирген сөздөр маани, жасалышы жана чыгыш теги жактан ар түрдүү. Маселен көзгө карата эле айтылган бир топ сөз айкашын байкоого болот: карагаттай көз, оттой көз, бото көз, торгой көз, тоок көз, тунук көз, көөхар көз ж.б. Мындай аталыштар башка бир нерсеге салыштыруу менен адамдын портретин так элестүү, образдуу ачып бере алат. Манас атанын келбети:

Кең көкүрөк, жайык төш,
Жалма кабак, жылдыз көз.
Жолборс моюн, жоон билек,
Эрди калың, көзү үңкүр
Эр мүнөзү көрүнөт (СО.2.148-б)

Баатырлардын келбетин сүрөттөөдө ар бир дене мүчөлөрүнө ылайык сөз тандалып алынган: кыргыз тилинде «көзгө» бото, «моюнга» жолборс компоненти кошулуп дене мүчөсүнүн өзгөчө бир сыпатын билдирип турат.

Сын атоочторду уюштурган -луу, -дай мүчөлөрү адамдын келбетин сыпаттоодо да чоң роль ойнойт.

Мисалы: Ажыдаардайжүрөктүү,
Ак жолборстойбилектүү (Сыргак)
Так чыныдайкөзү бар,
Чоң казандайбашы бар. (Коңурбай)
Жүлжүгүй көздүү, тик кабак
Кара сур өңдүү, жазы жаак
Узун бойлуу, кең даалы,
Бөлүнүп элден оркоюп. (Сейтек)
Боростой кийим кийинип,
Ботодойбели ийилип,
Чийдейкашы чийилип,
Жазык маңдай, кара көз
Жатык тилдүү, ширин сөз.
(Каныкей).
Акак тиштүү, кыйгач каш,
Жазык маңдай, түймө баш,
Айнектейкөзү көрүнгөн,
Нурдуу кызыл бети бар

(Кыз Сайкал).
Олондой кара чачы бар,
Тал чыбыктайбою бар,
Тиши байман күрүчтөй
Өң шоошагы, сыпаты,
Зымга тарткан күмүштөй (Акылай)
Өрдөктөймойну көрүнгөн
Өрмөктөйчачы төгүлгөн,
Ак куудаймойну көрүнгөн,
Ак маржан чачы төгүлгөн.ж.б.
(Айчүрөк)

Манас кыргыз элинин эркиндиги, теңдиги, боштондугу үчүн күрөшүүдө аны иш жүзүнө ашырууда ал жалгыз эмес. Ал өмүрлүк жары Каныкейге, акылман кеңешчиси Бакайга, абасы алп Кошойго, өнөр билимдүү досу Алмамбетке, өлүмдөн да коркпогон досу Чубакка, эр жүрөктүүлүгү кыраакылыгы жагынан астына эч кимди чыгарбаган иниси Сыргакка эң башкысы жалпы элге таянат. Алардын сыпатталышы ар бир адамдын көз алдында көрүп тургандай элес калтырат.

Адамдын келбетин таамай, тасык жана элестүү берүүдө башынын, көзүнүн, кашынын, чачынын, моюнунун, тишинин, бетинин, мурдунун, оозунун, маңдайынын, кулагынын, кирпичинин, боюнун, колунун, бутунун, билегинин, мурутунун, кабагынын, сыпатталышын бөлүп кароодо биздин көзүбүзгө көрүнүп турган дене мүчөлөргө карата айтылган сөздөр көбүрөөк экендиги байкалды.

Кыргыз тилинде оозеки сүйлөшүүдө эпостордо сын атоочтор берген маанисине карата ар түрдүүчө колдонулуп, оозеки жана жазуу өнөрүбүздүн көркөмдүүлүгүн арттырат. Сын атоочтор негизинде заттардын өзүндө болгон алардын табияты менен байланышкан ар түрдүү белгилерди туюндуруу зарылдыгынан пайда болгон. Ал белгилер катары өң-түс, көлөм, сын-сыпат, даам-татым ж.б. жагынан болгон өзгөчөлүктөр эсептелет.

Мисалы: Ай чырайлуу, бото көз,
Кызыл жүзү нурданган,
Кыпча бели буралган. (СО, 2, 354).

Айтылган сөздү образдуу, элестүү берүү

сын атоочтун негизи милдети болуп саналат: Бул сүйлөмдө дароо эле сулуу кызды элестетебиз. Эпосто аял заты ишмер колунан көөрү төгүлгөн иштүү гана эмес, жоокерлердин тең тайлаш шериги, акылман кеңешчиси, баатырдыгынан да кем калбаган жан жолдошу. Байыркы учурда эле ата бабаларыбыз жалпы эле аялзатынын акылын, улуулуугун, ишмердүүлүгүн урматтап келген. Мындай сыпаттоолор ошол элдин дүйнө таанымы, адамдык сапаты бийик экендигинен кабар берип турат.

Ошентип, адамдын келбет-көрүнүшүнө байланыштуу сөздөрдү конкреттүү лексикалык мааниси жагынан да адамдын башынын, кашынын, көзүнүн, бетинин, чачынын, мурдунун көрүнүшүнө, формасына, көлөмүнө жана башкаларынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен компоненттик илик жүргүзүүгө болорун баса белгилөө зарыл.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э, Исаев Д Кыргыз тилинин

түшүндүрмө сөздүгү 1, Ф, 1984, 2, Ф, 1969.

2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили, Фонетика, Лексика 1978
3. Байгазиев С. Улуу «Манас» улуту-буздун дил жана тил бешиги Б., 1995
4. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков, М, 1975.
5. Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов русского и туркменского языков АКД, Ашхабад, 1973.
6. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке, Ф, 1964.
7. Орозбаков С. Манас 1 китеп.Ф, 1978.
8. Орозбаков С. Манас 2 китеп.Ф, 1980.
9. Орозбаков С. Манас 3 китеп.Ф, 1981.
10. Орозбаков С. Манас 4 китеп.Ф, 1982.
11. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 1 китеп Ф, 1985, 2 китеп Ф, 1985.
12. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология, Ф, 1959.